Vec: Vyjadrenie k zámeru umiestnenia pamätnej tabule príslušníkom amerických a britských spravodajských misií v Banskej Bystrici

Význam slovenského územia pre britské spravodajské služby začal narastať hlavne v rokoch 1944 a 1945, teda v záverečnej fáze druhej svetovej vojny. Svoju úlohu zohrala aj samotná geografická vzdialenosť slovenského priestoru. Zásadná zmena nastala po obsadení juhu Apeninského polostrova a následnom vytvorení základne v Bari. Práve odtiaľ boli vysielané operácie do priestoru strednej a východnej Európy, ktoré boli dovtedy mimo bezpečný dolet spojeneckých bombardérov štartujúcich z Veľkej Británie. Z Bari na slovenské územie letelo niekoľko výsadkov, ktoré boli organizované československým II. odborom Ministerstva národní obrany, ktoré počas druhej svetovej vojny pôsobilo Londýne. Tieto výsadky (spomeniem napríklad Manganese a Courier – 5) boli vycvičené a pripravené za pomoci britských spravodajských služieb v rámci spolupráce medzi Spojencami.

Na povstaleckom území však pôsobilo aj niekoľko ďalších misií, ktoré boli organizované priamo anglickými, resp. americkými spravodajskými službami. V prípade britských, ide o misie Windproof a Amsterdam, ktoré, po svojom príchode v septembri 1944, pôsobili okrem iného aj v priestore Banskej Bystrice. Operácia Windproof bola organizovaná britskou tajnou službou Special Operations Executive a jej pôvodným cieľom bolo využiť povstalecké územie na prechod do Maďarska a tam následne pripraviť zázemie pre prijatie ďalších agentov a kreovanie rezistencie. Vzhľadom na komplikovanú situáciu sa však veliteľ operácie, major John Sehmer, rozhodol zostať na povstaleckom území a pôsobil tak ako britská misia najprv pri generálovi Jánovi Golianovi a neskôr pri generálovi Rudolfovi Viestovi. Časť výsadku pôsobila pri slovensko-maďarských hraniciach, kde získavala správy, ale základňu mali agenti v Banskej Bystrici, a to až do jej dobytia koncom októbra 1944. Na území Banskej Bystrice pôsobila aj britská misia Amsterdam, ktorá bola vytvorená britskou Military Intelligence 9 (MI9) a ktorej cieľom bolo vytvorenie sietí, cez ktoré sa mali dostať do bezpečia primárne príslušníci spojeneckého letectva. Členovia výsadku Amsterdam pôsobili na celom povstaleckom priestore, ale podobne ako Windproof mali základňu v Banskej Bystrici. Tu nadväzovali kontakty nielen s povstaleckým velením, ale aj ďalšími spravodajskými misiami, ktoré na našom území pôsobili a ak to bolo možné, tak si aj vzájomne pomáhali. Vzhľadom na to, že výsadok Amsterdam tvorili ľudia židovského pôvodu, ktorí sa, na základe spolupráce medzi britskými organizáciami a Jewish Agency v Palestíne, dobrovoľne prihlásili na špeciálne nasadenie, tak je pochopiteľné, že sa okrem spravodajskej aktivity pokúšali získať informácie o tragickom osude židovského obyvateľstva na Slovensku počas druhej svetovej vojny.

Americká misia Dawes, ktorej velil poručík James Holt Green, bola oficiálnou americkou misiou na povstaleckom území na Slovensku. Americké bombardéry B-17 s členmi misie Dawes na palube, pristáli na letisku Tri Duby 17. septembra 1944. Cieľom misie bolo, okrem oficiálneho zastupovania, aj poskytovanie spravodajských informácií svojim nadriadeným, teda Office of Strategic Services (OSS). Úlohou misie Dawes bolo zbierať údaje o dianí na povstaleckom území a zároveň sa pokúsiť získať informácie z okolitých krajín, resp. zo slovenského územia, ktoré neovládali povstalci. Pri spravodajskej činnosti spolupracovali Američania jednak s povstaleckým velením, jednak s ďalšími misiami. Zaujímavosťou je aj to, že spolu s Američanmi prišla na naše územie Chaviva Reik – členka výsadku Amsterdam. Chavive Reikovej neumožnili zoskočiť padákom spoločne s ostatnými členmi jej výsadku, ale musela ísť lietadlom. Spolupráca medzi skupinami Dawes a Amsterdam mala racionálny základ – obidve sa snažili kontaktovať zostrelených spojeneckých letcov a následne ich odtransportovať do bezpečia. Green si postupne uvedomoval zhoršujúcu sa materiálnu situáciu povstalcov a opätovne

vyzýval svojich predstavených na zvýšenie materiálnej podpory. V telegrame do Bari z 22. septembra uvádzal: „Verte mi, že situácia začína byť kritická. Posúrte okamžite evakuáciu letcov a veľmi potrebné letecké dodávky. Vynasnažte sa zo všetkých síl primäť 15. armádu, aby vyslala viac lietadiel so zásobami. Neposielajte, prosím, lietadlá iba s cestujúcimi“ (Downs 2004, 63). Zo správ misie Dawes je evidentné, že sa jej členovia do veľkej miery spoliehali na činnosti spojeneckého bombardovacieho letectva. V októbri 1944 sa zhoršili pracovné podmienky na povstaleckom území a ťažkosti neobišli ani americkú vojenskú misiu. Koncom októbra sa predstavitelia OSS rozhodli ponechať v Banskej Bystrici iba niekoľkých dôstojníkov. Ostatní sa mali vrátiť na americkú základňu najbližším lietadlom. Lietadlo však neprilietelo a členovia americkej misie spolu s letcami prežívali osud ustupujúcich slovenských vojakov do hôr.

Väčšina agentov spoločne s pilotmi, ktorí nestihli transportné lety z Troch Dubov, sa nachádzala na povstaleckom území až do porážky. Dňa 25. októbra vyslal Green správu do Bari, v ktorej informoval o kritickej situácii na strednom Slovensku: „Toto je posledná správa z tohto miesta. Situácia je viac než vážna. Ideme na sever do lesov. Urgujeme zhodenie zásob. Zariadime prijatie Britmi. Brezno asi padlo“ (Downs 2004, 99). Zaslanie zásob v danom čase však už bolo nereálne. Green súhlasil s ponukou generála Viesta, aby spolu s povstaleckou armádou ustúpili na Donovaly. Tento krok jasne ukazuje prepojenosť činnosti amerických a britských misií a najvyššieho povstaleckého velenia.

Okrem spravodajskej činnosti na povstaleckom území s centrom v Banskej Bystrici sú spojenecký agenti a agentka (Chaviva Reik) spojení s Banskou Bystricou aj tým, že počas svojich pobytov bývali v priestoroch Národného domu v Banskej Bystrici. Vzhľadom na to, že ubytovacie priestory nebývajú predmetom spravodajských správ počas prebiehajúcich bojov, tak v archívnych dokumentoch sa pobyt v Národnom dome nespomína. Informácie o ich pobyte sa však zachovali vďaka tomu, že dvaja agenti (Durovecz z Windproofu a Chermeš z Amsterdamu) prežili svoje nasadenie a napísali spomienky na svoju operačnú činnosť. Vzhľadom na ich pohnuté povojnové osudy je nepravdepodobné, že by sa vzájomne pri svojich spomienkach ovplyvňovali, a preto je zaujímavé, že obaja spomínajú aj na ubytovanie v priestoroch Národného domu. Zatiaľ čo Durovecz hotel priamo nemenuje, ale uvádza, že išlo o hotel, kde boli ubytovaní aj mnohí povstaleckí predstavitelia, tak Chermeš vo svojich spomienkach priamo spomína na svoj pobyt v Národnom dome.

Myslím, že z tohto stručného textu, v ktorom som len čiastočne načrtol činnosť príslušníkov západných spravodajských služieb na povstaleckom území, je jasné, že Banská Bystrica hrala v ich pôsobení zásadnú úlohu. Pre dvoch z nich, Chavivu Reick a Rafaela Reisza, je Banská Bystrica aj miestom, kde nielen operačne pôsobili, ale boli aj v novembri 1944 zavraždení (predpokladaný termín ich zavraždenia v Kremničke je 20. november 1944). **Na základe môjho výskumu spojeného s problematikou činnosti spravodajských služieb na československom území počas druhej svetovej vojny si dovoľujem odporučiť vytvorenie pamätnej tabule príslušníkom britských a amerických spravodajských služieb, ktorí pôsobili na povstaleckom území a svoj osud tak navždy prepojili s príbehom protinacistickej a protiľudáckej rezistencie na Slovensku.**

Martin Posch

Mgr. Martin Posch, PhD.

Historický ústav SAV v.v.i.

Archívne pramene a literatúra k problematike

The National Archives in Kew – HS 4 – Special Operations Executive: Eastern Europe: Registered Files.

DOWNS, J.: *Druhá svetová vojna : Tragédia OSS na Slovensku*. Bratislava 2004.

DUROVECZ, Andrew. M*y secret mission: the story of a young canadian in the Special Operations Executive (SOE) during World War II*, Toronto: Lugus, 1996.

FOOT, M. R. D., LANGLEY J. M. MI9: T*he British Secret Service That Fostered Escape and Evasion 1939 – 1945 and Its American Counterpart*. London: The Bodley Head, 1979.

CHERMEŠ, Chajim. *Operácia Amsterdam*. Ústí nad Orlicí : Pipex, 2014.

JASON, S.: M*aria Gulovich – OSS heroine of World War II: the schoolteacher who saved American lives in Slovakia*. Jefferson 2009.

NIŽŇANSKÝ, Eduard. *Z listov Chavivy Reickovej*. In MIČEV, Stanislav et al. *Život a osobnosť Chavivy Reickovej*. Banská Bystrica: Múzeum SNP, 2015.

OGDEN, A.: *Through Hitler´s Back Door : SOE Operations in Hungary, Slovakia, Romania and Bulgaria 1939-1945*. London 2010.

POSCH, M.: *Britská tajná služba MI9 a stopy „útekárov" na Slovensku*. In: Historik a dejiny : v česko-slovenskom storočí osudových dátumov. Jubileum Ivana Kamenca. Bratislava 2018.